

К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ

И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Д. 10.17.548 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК: 41:415:415.61:494.3-561

УГУР ЭМИРДАГ

**Ч.АЙТМАТОВДУН «КЫЯМАТ» ЖАНА О.ПАМУКТУН
«БАЙКУШТАРДЫН МУЗЕЙИ» РОМАНДАРЫНДАГЫ
ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨРДҮН СТРУКТУРАЛЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Адистиги: 10.02.06 – түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип

алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин түркология кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Токтоналиев Курманбек Токтогулович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Мирзахидова Миясар Инамжановна

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Урусова Гүлайым Бейшеновна

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин түркология бөлүмү.
Дареги: Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспекти,
27.

Диссертациялык иш 2018- жылдын 8- июнунда саат 14.00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.17.548- Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот.

Дареги: Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Автореферат 2018- жылдын 7-майында жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент**

С.К.Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Синтаксистик бирдиктердин ичинен пикир алышууда, тилди пайдаланууда жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ролу чоң. Бүгүнкү күндө кыргыз жана түрк тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрүн изилдөө актуалдуу маселе катары алдыңкы чекке чыкты. Кыргыз жана түрк тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн, ошондой эле, бир эле учурда эки элдин тилдик маданиятын жана эстетикалык мүмкүнчүлүктөрүн таамай чагылдырган доордун залкар таланттары Ч.Айтматовдун жана Нобель сыйлыгынын лауреаты О.Памуктун чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн курамы жалпы түрк тилдеринин кылымдарды башынан кечирген *эволюциясынын* жыйынтыгы болуп саналат. Аталган жазуучулардын чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түзүлүшү өз алдынча органикалык тутум жана диахрониялык пландагы маселе болгонун эске алып, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өзөгүн түзгөн ар түрдүү сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдү сүйлөм контекстине алып чыгып, өз ара, же башка сөз түркүмүндөгү сөздөр менен байланыштырып, кыргыз жана түрк тилдериндеги сүйлөм мүчөлөрүнүн структуралык-семантикалык мыйзамдарын изилдөө түркологиядагы актуалдуу маселелердин бири болуп эсептелет.

Кыргыз жана түрк тилинин синтаксистик түзүлүшү тектештирме планда алгачкы жолу изилденип жатат. Ошондуктан жогоруда аталган маселелер теманын актуалдуулугун айгинелейт.

Изилдөөнүн объектиси: Тилдеги универсалдуу синтаксистик категория болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрүн Ч.Айтматовдун жана О.Памуктун чыгармаларында көрсөтүү. Кыргыз жана түрк тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн антологиялык өзгөчөлүгү изилдөөнүн объектиси катарында кызмат кылса, ал эми изилдөөнүн **предмети** катарында азыркы мезгилге чейин генетикалык байланышын жоготпогон кыргыз жана түрк тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн типтери алынды.

Диссертациялык иштин максаты: Кыргыз жана түрк тилинин синтаксисиндеги негизги категория болуп саналган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жалпы лингвистикалык типологиясын Ч.Айтматовдун “Кыямат” романынын кыргызча котормосундагы (которгон А. Жакыпбеков, А. Токтогулов) жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизинде изилдөө. Ошондой эле аталган эки элдин залкар жазуучулары Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөргө ар тараптуу талдоо жүргүзүү, кыргыз жана түрк тилдериндеги универсалдуу бирдик катарында жөнөкөй сүйлөмдөрдү салыштырып кароо.

Ошол эле учурда алдыбызга коюлган негизги милдет катарында жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кыргыз жана түрк тилиндеги генезиси жана семантикалык, актанттык, менталдык жана когнитивдик жактан мыйзам ченемдүү калыптануусун жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн лингвистикалык ордун, структуралык түзүлүшүн аныктоо, морфологиялык кураманын динамикалык өнүгүүсүн изилдөө алдыбызга коюлган милдеттердин негизгиси болмокчу. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тилдик универсалия катарындагы коммуникативдик потенциалы, эстетикалык мүмкүнчүлүгү жана сүйлөм тутумундагы орду- азыркы тил таануу илиминдеги негизги маселелердин бири.

Жогоруда көрсөтүлгөн максатка жетүүчү кадамдар катарында төмөндөгүдөй багыттар белгиленди:

- Кыргыз жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдүн изилдениш тарыхына сереп салып, алардын изилденишинин теориялык деңгээлине аныктама берүү;
- Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык типологиясын ар тараптан анализдөө;
- чыгарманын тексттик курамынан алынган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн семантикалык табиятына талдоо жүргүзүү жана варианттуулугун аныктоо;
- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кыргыз жана түрк тилиндеги семантикалык жактан өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- Кыргыз жана түрк тилиндеги азыркы абалын чагылдырган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн, семантикалык-коммуникативдик касиетинин ар түрдүүлүгүн ачып берүү.
- Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн азыркы кыргыз жана түрк тилиндеги текст түзүүчүлүк, экспрессивдик өзгөчөлүгүн изилдөө.

Изилдөөнүн методологиялык базасы. Изилдөөнүн технологиялык жактан таризделиши, же болбосо **методдору** азыркы күнгө чейин жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда ийгиликтүү колдонулган илимий изилдөө усулдарынын системасында каралды. Башкача айтканда, тарыхый, тарыхый-салыштырма жана сыпаттама методдору изилдөө процессинде айкалышкан биримдикте колдонулду. Албетте, илимий деңгээлде анализ жүргүзүүдө изилдөөнүн объективдүү предмети болуп саналган Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн анализи жана эмпирикалык байкоолордун синтези да иш жүзүнө ашырылды.

Илимий жаңылыгы. Азыркы кыргыз жана түрк тилинин синтаксистик корун түзгөн жана кылымдар бою аталган элдердин тилдериндеги эстетикалык жана экспрессивдик боёкторду өз боюна сиңирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн илимий деңгээлде каралышы, иштин

илимий жаңылыгы болуп саналат. Бир эле учурда жөнөкөй сүйлөмдөрдүн лингвистикалык табиятын кыргыз жана түрк тилдеринин материалында, тактап айтканда, Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мисалында терең талдоо жүргүзүү - азыркы күнгө чейин көз жаздымда калган проблемалардан экендиги белгилүү. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү салыштырма аспектиде системалуу изилдөөгө алуу, тилдик жана эстетикалык факторлордун таасири, конкреттүү жазуучулардын тилиндеги айырмачылыкты чагылдырган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрү, колдонуу жагдайларынын, практикалык шарттарынын ар тараптан аныкталышы- азыркы салыштырма тил илиминдеги жаңы саамалык.

Кыргыз жана түрк тилиндеги синтаксистик жана семантикалык палитра болуп келген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн составында сөз түркүмдөрүнүн позициялык катышын, парадигмаларынын өзгөчөлүгүн, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн көркөм адабияттын тилиндеги семантикалык-конструктивдик түрлөрүн жана этно-маданий өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө болот.

Коргоого төмөнкүдөй жоболор коюлат:

- Көркөм чыгарманын тили ар бир жазуучунун көркөм кабылдоосу аркылуу бир тутумга айланган синтаксистик бирдиктердин уникалдуу системасы болуу менен, тилдик түзүлүштүн тарыхын да чагылдырат;
- Жалпы эле түрк тилдеринин эң байыркы түзүлүшүн, моделдик кристалын сактаган жөнөкөй сүйлөмдөр вербалдык каражат катарында кыргыз жана түрк тилинин концептологиялык биримдигин алып жүргөн туруктуу система катарында манифестацияланат;
- Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” романдарындагы жөнөкөй сүйлөмдөр семантикалык жактан салыштырылып жаткан тилдердин ядросун презентациялайт жана чыгарманын көркөмдүк негизин түзөт;
- Генетикалык жактан тектеш кыргыз жана түрк элдеринин менталдык калыптануусу жөнөкөй сүйлөмдүн формалары аркылуу берилет;
- Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” романдарындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ядролук модели синтаксистик жактан туруктуу парадигманы түзөт;
- Контексттеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизги этникалык жана улуттук негизге ээ болуусу когнитивдик кызматты аткарып, дүйнө таануунун формасы катарында бир бүтүндүккө ээ.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси, биринчи кезекте, эки тилдеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн колдонулуш чөйрөсү жана өз доорунун залкар жазуучулары Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана

О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы көркөм стилистиканы изилдөө зарылдыгы менен түшүндүрүлөт. Бул кыргыз жана түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшүндөгү орток эквиваленттерди аныктоо жана аталган тилдердин прикладдык чөйрөсүндө активдүү колдонулган материалдардын катарына кирүүчү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн практикалык мүнөзүнө байланышат. Кыргыз тилин же түрк тилин окуп, үйрөнүп, изилдеп жаткан кайсы гана инсан болбосун, универсалдуу тутумдагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү туура кабылдап, аларды күнүмдүк байланыш катышта туура пайдаланып, алардын чексиз семантикалык палитрасын мазмунуна жараша пайдалануусу турмуштук зарылдык деп эсептейбиз.

Ошондой эле диссертациялык изилдөөнүн материалдарын кыргыз-түрк тилдери боюнча жазылган окуу китептерине, окуу куралдарына жана тектеш тилдерди салыштыруу боюнча атайын курстарда, лекцияларда пайдаланууга болот. Мындан тышкары диссертациянын материалдары, жоболору жана корутундулары түрк тилдери боюнча да жазылган эмгектерге өз салымын кошот деген ойдобуз.

Диссертациянын апробацияланышы. Иштин негизги мазмунун түзгөн материалдар И.Арабаев атындагы КМУда, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинде болуп өткөн Эл аралык, республикалык жана регионалдык илимий-практикалык конференцияларда доклад түрүндө окулуп, жарыяланды. Кыргыз республикасынын УАК тарабынан расмий каттоого кирген жыйнактарга 8 илимий макала жарыяланган. Мындан тышкары, “Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн 2012-жылдын 22-августундагы №578 “Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын ишин жөнгө салуучу ченемдик-укуктук актыларды бекитүү жөнүндө” токтомуна өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу Кыргыз өкмөтүнүн 2015-жылдын 30-июнундагы №542 – токтомунун негизинде РИНЦ системалары аркылуу индекстелүүчү илимий басылмада 2 макала жарык көрдү.

Изилдөөнүн багытына байланыштуу Бишкектеги “Айчүрөк” лицейинин жана Ч. Айтматов атындагы Бишкек лицейинин тарбиялануучуларына өз доорунун залкар жазуучулары Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы көркөм стилистика боюнча семинардык сабактар өтүлдү.

Изилдөөчүнүн жеке салымы катарында диссертант тарабынан кыргыз жана түрк элинин көрүнүктүү жазуучулары Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы көркөм стилистика боюнча жөнөкөй сүйлөмдөрдүн картотекаларын жана Түркия мамлекетине болгон сапарда түрк тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар түрдүү варианттарын жыйнаган материалдарды

көрсөтүүгө болот.

Ошондой эле кыргыз жана түрк тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-функционалдык типтери салыштырылып, тектештирме планда алгачкы жолу изилденип жатат.

Диссертациянын структурасы. Диссертация: киришүүдөн, үч баптан, корутунду бөлүмдөн жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү -177 бет, колдонулган адабияттардын саны -140.

Диссертациянын негизги мазмуну

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн предмети, максаты жана милдеттери, изилдөө ыкмалары, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, иштин илимий-теориялык жана практикалык мааниси, апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Биринчи бап “Изилдөөгө алынган теориялык маселелер жана алардын изилдениш тарыхы (илимий адабияттарга обзор)” деп аталып, жалпы тил илиминдеги жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизги өзгөчөлүктөрү боюнча фундаменталдуу изилдөөлөр жетекчиликке алынып, түркологияда жана кыргыз тил илиминде жөнөкөй сүйлөмдөрдүн изилдениш тарыхы, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн башка синтаксистик бирдиктерден айырмачылыгы, ага байланыштуу теориялык аныктамаларга сереп салынды. Ошондой эле жалпы синтаксистик багыттагы тил каражаттарын, көркөм чыгармада колдонуу мыйзам ченемдерин илимий жактан изилдеген окумуштуулардын эмгектери жана макалалары анализденди. Теориялык негиздин, башкача айтканда, тил каражаттарын тексттин тутумунда туруктуу система катарында жана тилдик элементтердин макротексттик функцияларын аныктоо боюнча жазылган изилдөөлөр комплекстүү түрдө электен өткөрүлдү.

Тектеш тилдердин ортосундагы жалпылык (кыргыз жана түрк тилдери) жана айырмачылык, аларды жалпылап айтканда, синтаксистик түзүлүшүндөгү өзгөчөлүк жалпы тилдик теориянын негизги маселеси экендигин жакшы билебиз. Ошондуктан генетикалык жактан жакын проблемасын алсак, ал бир эле мезгилде алыстоо **даражасына (уровен расхождения)** карата тектеш тилдердин изилденишиндеги өзөктүү да, фундаменталдуу да проблема болуп эсептелинип, мындай учурда сөзсүз түрдө бардык эле тилдердин өнүгүүсүндөгү ядролук түзүм болуп саналган **жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисине** кайрылуу зарылдыгы келип чыгат. Мындай объективдүү зарылдык жалаң гана тилдерди салыштырып изилдөөчү типология, же болбосо бир уядан тарамдалган тилдердин дифференциалдык мүмкүнчүлүктөрүн иликтөөчү лингвистикалык багыт, же конкреттүү бир тилдин жеке өзүнүн тарыхый грамматикасынын илимий жактан изилденишинде абдан терең мааниге ээ экендиги түркологияда гана эмес, дүйнөлүк тил илиминде ачыкталган жана

кандайдыр бир деңгээлде жолго коюлган процесс экендигине шек саноого болбойт. Биздин изилдөөбүздө мындай иликтөө аракети тектеш тилдердин миндеген жылдар аралыгындагы кептерде, же болбосо эпитафиялык тексттерде колдонулган синтаксистик бирдиктердин туруктуулугу, тескерисинче, өз ордун башка бир туруктуу сөз айкаштарына бошотуп берүүсү, мунун натыйжасы тилдеги **жалпы агглютинативдүүлүктүн** тарыхый этаптарын аныктоого жана мыйзам ченемдерин терең изилдөөгө алып келмекчи. Мындай мүнөздөгү атайын илимий методдорду колдонуу Э.Сепир, М.Сводеш, С.Лэм, К.Хейл, Ж.Л.Трейжер сыяктуу окумуштууларга таандык. Алар ар бир тилдик территорияны жергиликтүү калктын тили менен англис, испан, француз тилдеринин болгон карым-катышын, ошондой эле ал тилдердин жашашындагы социалдык-маданий факторлордун таасирин аныктап, салыштырып көрүүгө аракеттенишкен. М.Сводеш алгачкылардан болуп киргизген бул илимий метод, тарыхый-салыштырма методдун бир түрү катары да, өзүнчө илимий багыт иретинде да «глоттохронологиялык метод» деп аталып, тилдердин тектештик жана типологиялык жакындыктарын тактоо багытында колдонууга кирген. Аталган окумуштуунун жүргүзгөн көп жылдык изилдөөсүнүн натыйжасы жана илимий саамалыгы катарында төмөнкүнү көрсөтүүгө болот. Ал ар бир чыгармачыл инсандын көркөм текстти түзүүдөгү концептуалдык айырмачылыктарын жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизинде далилдеген. Ошондуктан аталган методологияны колдонуу менен биз синтаксисттик-семантикалык катышты Ч.Айтматовдун жана О.Памуктун чыгармаларындагы тексттик түзүлүштүн салыштырма типологиясын анализдөөдө кеңири колдондук.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн **жалпы ядролук модели** жана универсалия катарында илимий жактан такталуусу жалпы тил илиминде азыркы күнгө чейин талаш маселе катарында каралып келүүдө. Анткени конкретүү тилдик материал тилдик абстракция аркылуу гана моделдешерин жакшы билебиз. Ошондуктан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн логикалык негиздеги структурасы батыш жана орус окумуштуулары тарабынан изилдөөгө алынган.

Д. А. Штелинг тилдик абстракция боюнча лингвистикага тилдер аралык маанидеги модус категориясын киргизүүнү сунуштайт. Аталган окумуштуунун пикиринде модустун эки түрү болот: предикативдүү жана модалдуу. Ал эми эми реалдуу модустун ядросун эрготивдик бирдиктер жана синтаксистик микромодел жана алардын уңгудан турган формасы түзөт жана ал принципалдуу түрдө өзгөрүлбөгөн форма болуп саналат. Бир эле мезгилде Д.А.Штелингдин пикири боюнча модус категориясы жалпы тилдик системага айлануусу керек жана сүйлөм мүчөлөрүнүн функционалдык формаларынан да кененирээк болуп саналат. Аталган

окмуштуу өз оюн төмөндөгүчө жыйынтыктайт: «функционально шире категории части речи (глагола), шире члена предложения (сказуемого) и даже шире категории предикативного ядра (подлежащее – сказуемое). В системе языка побуждение как особая мысль о желаемом, как непосредственное волеизъявление говорящего противопоставлено репрезентации сообщения о самом действии или состоянии опосредованно, т.е. через соотнесение сообщаемого с действительностью» (Грамматическая семантика английского языка.- М.,1996) (153, 268). Бирок жогоруда атаган илимпоздун реалдуу дүйнө ар бир жазуучунун тилдик аң сезими аркылуу жаралуусу жана ой туюму менен тыгыз байланыштуу боло тургандыгы колдоого татыктуу көз караш деп ойлойбуз. Демек, Ч.Айтматовдун жана О.Памуктун чыгармаларындагы көркөм чагылдыруу элдин когнитивдик кабылдоосунун мүмкүнчүлүктөрүнө негизделет жана ар бир инсандын эмес, жалпы түрк тилдеринин лингвистикалык генезисин ачык чагылдырат деген ойдобуз. Анткени ар бир каарман ички туйгуларын жана дегеле тилдик дараметин конкреттүү тил бирдиктери аркылуу гана чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алат. Мындан сырткары жогоруда аталган эки залкар жазуучунун чыгармалары жалаң гана көркөм тексттин модели катарында эмес, кыргыз жана түрк элдеринин көркөм психологиялык ойлоосунун тарыхый жактан өнүгүүсүнүн жыйынтыгы катарында эсептөөгө толук негиз бар. Анткени жалпы текстологиялык салыштырууларда кеңири практикаланып келген «жазуучу – окуучу» жана «жазуучу – чыгарма – окуучу» моделиндеги логикалык байланыш жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жогорку жыштыгы менен ишке ашырылат.

XIX кылымдын алгачкы жылдарындагы түрк тилдеринин жалпы структурасын жана сүйлөм түзүүдөгү принциптерин, кала берсе типологиялык айрым белгилерин А.Н.Аристов (Н.А.Аристовъ. Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племень и народностей. Сб. 1897. 234 с. 3-16), И.Бичурин (Собрание свѣдѣній о народахъ, обитавшихъ въ Средней Азии въ древнія времена. Спб, 1851, часть I, стр. 258) жана В.Радлов өз изилдөөлөрүндө иликтөө менен гана чектелишпестен, тилдердин синтаксистик багыттагы салыштырма типологиялык өзгөчөлүгүн илимий деңгээлде талдоого алышкан. Анткени жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксиси конкреттүү тилдеги байыркы катмар катарында эсептелишпестен, элдин когнитивдик көрөңгөсүн ачык, даана көрсөтө алган лингвистикалык бирдик экендигине алар күмөн санашкан эмес.

Бир эле мезгилде тексттеги сүйлөмдүн структуралык өзгөчөлүктөрү, дүйнөнү көркөм чагылдыруу функциясы *Б.Кроче [1920], Ш.Балли [1950; 1961], И.Р.Гальперин [1958], Ю.С.Степанов [1958; 1965], Л.М.Грановская [1964], А.Ф.Лосев [1965], И.С.Куликова [1965; 1966],*

С.В.Бекова [1964; 1973], Р.Мукаржовский [1967], М.М.Бахтин [1974; 1975; 1986], Н.Б.Головин [1976], Ю.С.Сорокин [1977], Р.А.Будагов [1977], В.П.Григорьев [1979], Г.В.Колианский [1980], Р.Якобсон [1987], В.Г.Гак [1974], А.В.Федоров [1985], Л.И.Донецких [1979] сыяктуу окумуштуулар тарабынан колго алынып, негизги изилдөө багыттары белгиленген.

Биз токтолуп өткөн илимпоздордун жалпы категориялык мааниси бар жөнөкөй сүйлөмдөрдүн теориялык базасын даярдоодо айрым чыгармачыл инсандардын тексттик материалдарына кайрылгандыгын айта кетүү ашыктык кылбайт. Мындай алгылыктуу көрүнүш Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” аттуу чыгармалырындагы тексттик презентациясына айрыкча кеңири орун алгандыгына күбө боло алабыз.

Профессор Н.К.Дмитриев башкырт тили боюнча жазган диссертациялык изилдөөсүндө алгачкылардан болуп түрк тилдеринин **салыштырма синтаксиси** боюнча жөнөкөй сүйлөмдөр составына карай семантикалык варианттарды жаратарына кеңири токтолгон. Ошондой эле профессор А.М.Джавадов азербайжан тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тарыхый этаптарын аныктоо менен, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмдөрдүн катышуусуна, же болбосо көмүскөдө кала берүүсү динамикалык мааниде экендигин баса белгилеген. Профессор Г.И.Донидзе хакас тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү башка түрк тилдеринин мисалдарына салыштырат жана алардын морфологиялык табиятын тынымсыз өнүгүүдөгү процесс катарында *көрсөткөн (1957). Ошондой эле Г.Мадина (казак тили 1959), М.А.Сагитов (татар тили, 1964), А.А.Гасанов (азербайжан тили, 1964), Н.Н.Неустов (якут тили, 1972), К.И.Мадашев (азербайжан тили, 1974), И.Расулов (өзбек тили 1973)* сыяктуу окумуштуулар тексттик салыштырма тил таануунун теориялык жактан калыптануусуна олуттуу салым кошо алышты.

Казак окумуштуусу Р.Сыздыкованын “Абай чыгармаларынын тили (лексикасы менен грамматикасы)” (1968) деп аталган изилдөөсүндө кыйла эскирген катмарды камтыган казак элинин белгилүү акынынын чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдүн рифманын өлчөмүнө карай ыңгайлашуусу изилденген жана жалпы түрк тилдерине тиешелүү болгон **жөнөкөй сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн жылышууларын алгачкылардан болуп** караган. Ошондой эле, М.Балакаев, М.Томанов, Е.Жанпейисов, Б.Манасбаевдар “Казак тили стилистикасы” (1969, 1974), К.Каратаевдин “Стиль сыры” (1974), М.Хасеновдун “Иса Байзаковдун акындыгы стилдик чеберчилиги” (1979) ж.б. изилдөөлөр көркөм чыгарманын текстиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү иликтегенине күбө болобуз. Ф.Мусабекова казак тилиндеги тексттердин көркөмдүк деңгээлин ачуу багытында антропонимдердин составын жана айрым

семантикалык катмарларын изилдөөгө алган.

Өткөн кылымдын орто ченинен баштап, тактап айтканда, 1950-жылдардан тартып кыргыз тилинин синтаксиси ар тараптан терең изилдене баштаган. Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөм, сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби, сөз айкаштары, шарттуу, мезгил багынынкы сүйлөмдөр терең изилденип, бир нече монографиялык эмгектер жарык көрдү. Алардын ичинен К.Сартбаевдин “Азыркы кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксиси” (1955), А.Турсунов, М.Мураталиевдин “Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү”(1961), А.Турсуновдун “Кыргыз тилиндеги сөз айкашы” (1976), “Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкашы (1978)”, Б.Тойчубекованын “Кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр” (1983), жогорку окуу жайларына арналган Ы.Жакыповдун “Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси” (1958), А.Жапаровдун “Кыргыз тилинин синтаксиси” (1979), А.Имановдун “Кыргыз тили. Синтаксис” (1986, 1990), Г.Жаманкулованын “Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси” (2014), К.Токтоналиев, Т.Токоевдин “Азыркы кыргыз тили. Синтаксис” (2015) деген окуу китептери жана монографиялар басылып чыкты. Жогоруда аталган монографияларда жана окуу китептеринде кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-функционалдык түзүлүшү каралгандыгын белгилеп кетмекчибиз.

Өткөн XX кылымдын экинчи жарымынын биринчи он жылдыгында көркөм чыгарманын жалпы тутуму, учкай болсо да синтаксистик өзгөчөлүктөрү боюнча багыттар белгиленип, илимий деңгээлдеги чечкиндүү кадамдар жасалган. Илимпоздор Б.Орузбаева, Э.Абдулдаев жана А.Жапаров орто мектептин деңгээлинде көркөм текстти структуралык жактан талдоо боюнча кыскартылып алынган мисалдардын негизинде “Кыргыз тили” окуу китебинде талдоолор жүргүзүлгөндүгү **синтаксистик элементтердин** тилдик деңгээлде изилдене баштагандыгынан кабар берет [Э.Абдулдаев, А. Жапаров, Б.Орузбаева. 1968.].

Кыргыз тилиндеги синтаксистик конструкциялардын туруктуулугу жана көркөм ой туюмду чагылдыруудагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кеңири палитрасы К. Тыныстанов, Ы. Жакыпов, А.Жапаров, А. Иманов, А. Сапарбаев, Б. Тойчубекова, С. Мусаев, К. Токтоналиев, Т. Токоев, Ж. Элчиев, К. Дунканаев тарабынан жогорку деңгээлде изилдөөгө алынган. Кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмдүн стилистикасынын башаты жана жогоруда аталган илимпоздордун эмгектери аталган изилдөөнү салыштырма планда иликтөөгө негиз болду десек жаңылбайбыз.

Экинчи бап “Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы көркөм тексттин

структуралык салыштырма парадигмасы” деп аталып, тил менен көркөм тексттин теориялык принциптери жана алардын карым-катышы, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн эстетикалык мүмкүнчүлүгү; жөнөкөй сүйлөмдөрдүн семантикалык табияты, структурасы жана анын когнитивдик функциялары; тилдин синтаксистик категориялары, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жалпы тилдик мааниси жана түрлөрү аркылуу көркөм чыгармада берилиши тууралуу илимий көз караштар, далилдөөлөр иликтенди. Мындай учурда текст, же сүйлөм жалпысынан таасирдүүлүккө, көркөмдүүлүккө, экспрессивдүү-эмоционалдуу өзгөчө боёктуулукка ээ болуп, окурманга, же угуучуга таасир берүүсү артат, натыйжада айтылуучу ой таасирдүү, образдуу, элестүү болуп, экинчи тарапка так, ачык-айкын жетет. Ошондой эле аталган Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы сүйлөм курулушуна таянуу менен жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тилдик каражаттар катарында маанилери изилдөөгө алынды. Илимде белгилүү болгондой, жалпы тилдик түзүлүш табигый тутумду түзгөндүктөн, өтө татаал системалардын жыйындысы катарында тилдик иерархиянын ар бир деңгээлин салыштыруу менен, тектеш жана тектеш эмес тилдердин ортосундагы айырмачылыкты гана аныктабастан, динамикалык өнүгүүнүн мыйзам ченемдерин да аныктоого толук мүмкүнчүлүк алабыз.

Дүйнөлүк тил илиминде көркөм чыгарманы лингвистикалык жактан комплекстүү талдоо жана синтаксистик биримдик чегиндеги талдоолор жогорку илимий деңгээлге көтөрүлүп, белгилүү тилчилеринин изилдөө предметине айланды. Швейцариялык лингвист Ш.Балли өзүнүн “Общая лингвистика и вопросы французского языка” (1955), “Французская стилистика”(М.,1961) жана “Язык и жизнь”(М., 2003) аттуу эмгектеринде теориялык жактан өзгөчө үч принциптин планын аныктаган: **стилистиканын теориясы, көркөм чагылтуунун жалпы теориясы жана лингвистиканын фундаменталдуу теориясын салыштырма багытта изилдөө.** Аталган окумуштуу өз изилдөөлөрүндө тилдин эстетикалык функциясы көбүн эсе жөнөкөй сүйлөмдөргө жүктөлөрүнө учкай токтолгон. Ошондой эле грамматикалык формалардын негизги динамикасын жөнөкөй сүйлөмдөр түзө тургандыгын баса белгилейт.

Жөнөкөй сүйлөмдөр өз кезегинде грамматикалык жактан биримдикте турган лексикалык катышка, ал эми татаал сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдөрдүн катышына негизделип, сүйлөмдүн кандай гана түрү болбосун, алар өзүлөрүнүн ошол составдык бөлүктөрү болуп келген синтаксистик категориялардын касиетине жараша болот.

Айлана-чөйрө тил бирдиктери аркылуу кабыл алынат жана сүйлөмдүк контекстте түздөн-түз берилиши аркылуу актуалдашат. **Түз жана кыйыр** маанилердин **контаминациясы** (сүйлөмдөгү сөздөрдүн структуралык жагынан окшоштугу жагынан окшошуп биригүүсү)

сүйлөмдөгү сөздөрдүн мазмунунда жаңы элементтердин пайда болуусуна шарт түзөт. Түз маанилер көп учурларда экинчи планга да жылып калат.

Кыргыз тили жана бир генетикалык уядан калыптанышкан түрк тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр көркөм стилдик баалуу каражат катарында Ч.Айтматовдун «Кыямат» жана О.Памуктун «Байкуштардын музейи» романдарында эффективдүү пайдаланылышын тилдерди **ретроспективалык** жактан салыштырып изилдөөнүн өзүнчө бир ячейкасы деп атасак да болот. Жөнөкөй сүйлөм грамматикалык башкы борбордон – ээ жана баяндоочтон турат. Бир эле мезгилде аларга багынычтуу болгон айкындооч мүчөлөрдөн түзүлөт жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тарыхый структурасы да мунун эсебинен калыптанат. Ч.Айтматов «Кыямат» жана О.Памуктун «Байкуштардын музейи» романдарында баш мүчөлөр өзүнө багынычтуу болгон айкындооч мүчөлөр менен бирге сүйлөмдө **ээнин жана баяндоочтун зонасын** уюштурат. Анткени жалпы эле түрк тилдериндеги баяндоочтук доминанттуулукту унутпоого аргасыз болобуз. Мындай өзгөчөлүктү айрыкча батыш илимпоздору көз жаздымда калтырып келишкендигин айтуу менен, кыргыз тилинде да башка түрк тилдериндегидей эле **баяндооч-предикат** сүйлөмдүн логикалык негизин ээлеп, информациянын жалпы семантикалык өлчөмүнүн басымдуу бөлүгүн ээлейт. Ошондуктан деривация маселесинде да, айрыкча жөнөкөй сүйлөмдүн составындагы айкындооч мүчөлөрдүн морфологиялык жактан болгон айырмачылыктары баяндоочтук зонага ылайык жүрөт.

Поезд жайык талаада шакылдап катуу баратты; Ал өзү ичкендерди жактыра бербеген неме окшойт. Экөө тамбурга чыкты. Алар көп жүргүнчүлөрдүн арасынан таанылмак беле (Ч.Айтматов).

Демек, сүйлөмдөгү ар бир зонадан эки түгөйдү айырмалоо керек: ээнин зонасындагы багындыруучу өзөктү (грамматикалык ээ) жана анын багынычтуу түгөйү (айкындооч мүчөлөр); баяндоочтун зонасы дагы ушундай түгөйлөрдөн турат: багындыруучу өзөк (баяндооч) жана анын багынычтуу түгөйлөрү (айкындооч мүчөлөр). Ч.Айтматовдун «Кыямат» романынын тилинде ээнин зонасына караганда **баяндоочтун зонасы сан жагынан** көптүк кылат. Тилдик бул көрүнүш сүйлөм ээси менен баяндоочтун морфологиялык негизи, башкача айтканда, алардын милдетин аткаруучу сөздөрдүн категориялык өзгөчөлүктөрүнө байланышат. Ал эми О.Памуктун «Байкуштардын музейи» романында сүйлөм ээсинин морфологиялык башкы негизи (базасы) - атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч; баяндоочтун морфологиялык башкы негизи этиштин кадыресе өз формасында турган мааниси сүйлөм тутумунда дайыма баяндоочтук милдет аткарат.

Канчык бөрүнү калчылдаткан коркунучтуу ал күн ошентип батты (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.11-б).

Каныккан көзгө булардын сырт келбети да жергиликтүү бөрүлөрдөн бөлүнүп турат (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.11-б).

Андайда бөрүлөр куугунун кайра жаңыртуу салат (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.11-б).

Sibel Hanım çantayı beğenmedi mi? (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 23-б).

Nişanda da bu çanta sana çok yakışacak. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 18-б).

Ama Füsun gene gelmedi. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 28-б).

Мындай **жөнөкөй сүйлөмдөрдүн** өзгөчөлүгү аталган жазуучулардын чыгармаларында стилдик каражат түрүндө гана эмес, тилдик негизги каражат катарында да негизги орунду ээлейт. Кыргыз жана түрк тилдеринде да башка лингвистикалык структуралар сыяктуу эле жөнөкөй сүйлөмдөр жалпы тексттин ажырагыс бөлүгү, б.а., элементтери катарында прагматикалык катарды түзөт. Бир эле мезгилде Ч.Айтматовдун жана О.Памуктун жогоруда аталган чыгармаларында жөнөкөй сүйлөмдөр ич ара келки семантикалык форма катарында парадигмага ажырайт. Ал парадигма катары өз кучагына жалпы жана айырмалуу сапаттарга ээ тилдик бирдиктерди камтыйт.

Асманда бир балээ болуп жатыры (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.31-б).

Андан артта алысыраакта дагы бир ушундай балээ учуп келатыры (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.31-б).

Анткен менен асманда да, жерде да эч өзгөрү боло койгон жок (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.31-б).

Теориялык жактан Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” аттуу чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөр жалпы семантикалык ядронун тутумунда төмөндөгүдөй функционалдык жана лингвистикалык системаны камсыз кылышат:

1. Предметтик жана көркөм информациянын чагылуусу;
2. Маани жана чыгарманын жалпы мазмунундагы идеяны туюнтушу;
3. Жөнөкөй сүйлөмдүн формасындагы чыгарманын эстетикалык тутумуна багытталган микросеманын болушу;
4. Жөнөкөй синтаксема аркылуу чыгарманын жалпы тексттиндеги субъект аркылуу маалымат берүүсү;
5. Кыргыз жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдүк моделдин өзүнө гана мүнөздүү интонациясына ээ болуусу;
6. Чыгармадагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн орток структуралык жалпылыгы жана реалдуу кырдаал, жагдай менен да байланыштуулугу.

Жогоруда токтолуп өткөн көрсөткүчтөр жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизин түзүп, көркөм чыгарманын текстинде берилет. Мындай жөнөкөй

сүйлөмдөрдү структуралык жактан жана семантикалык планда тариздөөчү компоненттер ар бир контексте катышат.

Акбара ошол куткарбас оңтойду куттү(Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.33-б).

Моюнкумдун акыр кыяматы баишталды.(Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.33-34-б).

Ошентип куугунчулар калың топту зоруктура кууду (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.35-б).

Üniversite sınavına hazırlanıyorum. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 11-б).

Yüzünde yoğun bir acı ifadesi belirdi. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 21-б).

Yumuşak saçlarını, alnını okşadım. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 21-б).

Мындай маанилүү компоненттерсиз чыгарма өзүнүн синтаксистик жактан биримдигин, эстетикалык дараметин жоготот. Чыгармадагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү активдүү колдонушкан **адресат** менен **адресант** жеке же коллективдүү болушу мүмкүн жана ар бир жөнөкөй сүйлөм тилдин тарыхын, өнүгүү этаптарын жана улуттук тилдин жалпы өнүгүүсүн айкын чагылдырган бирден-бир категория бойдон кала берет. *Тыякта кыргын дале жүрүп жатты* (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.36-б).

Ушунун баары официал тилде “ачыла элек резервдер” деп аталат (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.39-б).

Бирок аяктан да жол болбоду (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.39-б).

Ertesi öğle, elimde aynı plastik torba, içinde çanta Şanzelize Butik’e gittim. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 19-б).

Bir paravanın ve iri bir tavşan kulağı saksısının yaprakları arasından Füsun'un gölgesini gördüm. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 19-б).

Mutfaktan çayını getirdim. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 28-б).

Жөнөкөй сүйлөмдөрдү коммуникативдик-функционалдык жактан бөлүштүрүүдө негизги үч катыштык эске алынат: а) сүйлөөчү менен даректин (адресант) катышы; б) сүйлөөчүнүн окуяга болгон катышы; в) даректин (адресанттык) айтылган кепке болгон мамилеси. Бирок жай сүйлөмдүн маанилик-функционалдык маанисин аныктоодо жана структуралык түзүлүшүн кароодо бир жактуу мамиле болбоого тийиш. Изилденип жаткан объектиге комплекстүү мамиле кылуу – предметтин ички маңыздан ачып берүүгө шарт түзөт.

Ч.Айтматов жана О.Памуктун чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн системасы экспрессивдүүлүктүн ядросу болуп саналат, ошондуктан жөнөкөй сүйлөмдөр парадигманы өзгөрүлмө, перспективалык багыттар менен камсыздап турган жандуу процесс. Демек, мындан коммуникативдик пландагы бир канча вектордук багыттарды белгилөөгө болор эле.

Ошондуктан да дейксистик каражаттардын аталган чыгармалардагы парадигмасы бир кыйла айырмалуу белгилердин топтомунан турса дагы, позициялык жактан жалпы түрк тилдеринин “субъект ↔ предикатив” моделин камсыздайт. Анткени кыргыз жана түрк тилдериндеги үчүнчү (пассивдүү актант) жактын ат атоочтук формасы (**ал – ол**) фоносемантикалык монопарадигманын эсебинен гана айырмаланбастан, семантикалык жактан бир кыйла айырмалуу сапаттарга ээ экендигин көрөбүз.

Мисалы, Терebelге кар оор түшкөн. Тыякта кыргын дале жүрүп жаткан (Ч.Айтматов. «Кыямат». Ф. 1988.6-б). Ama öteki söylediklerinde bir yalan var.(О.Памук. «Байкуштардын музейи» Стамбул. 2013.59-б).

Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги мындай релеванттык белгини синтаксистик деңгээлде терең изилдөөгө алган А.Н.Кононовдун пикиринде жогоруда биз келтирген омоформалар ээнин зонасында туруктуулукту сактоо менен биргеликте көркөм чыгарманын дейктикалык таасирдүүлүгүн арттырып, семантикалык валенттүүлүккө ээ болуп тургандыгына күбө боло алабыз.

Бу эмне деген жышаан. («Кыямат» 261-б)

Кыязы, куугунду башкарган киши ушу көрүнөт (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.37-б).

Анын артынан дагы эки-үч карышкыр келатат (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.37-б).

Випи normal karşılayacağım. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 59-б).

Bu gücüne gidiyor. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 22-б).

Onunla da tabii ki sevişiyorsun? (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 22-б).

Үчүнчү бап “Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О. Памуктун “Байкуштардын Музейи” романдарындагы бир жана эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн стилистикалык өзгөчөлүктөрү” деп аталып, жалпы эле түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык маселелери каралып, О.Памук жана Ч.Айтматовдун көркөм чыгармаларынын алкагында ээнин субстантивдик табияты жана баяндоочтун предикативдик негиздеги константаларынын катышы анализге алынды. Бир эле мезгилде жөнөкөй сүйлөмдөрдүн компоненттик составы жана ядролук курамы ар тараптан анализденди. Иште ар бир бөлүмдүн талабына, жагдайына жараша мисалдар

колдонулуп, сапаттык-сандык анализ жүргүзүлдү. Жазуучунун чыгарма жаратуудагы индивидуалдык стили жөнүндө да аздыр-көптүр сөз болуп, каармандардын образын жаратууда, пейзажды сүрөттөөдөгү эстетикалык көркөм табити, тилдик бирдиктерди пайдалануу чеберчилиги жана өзгөчөлүгү көрсөтүлдү.

Ч.Айтматов жана О. Памуктун чыгармаларында жөнөкөй сүйлөмдөрдүн транспозициясы эки тилдин генетикалык жакындыгын көрсөтүп, ошондой эле бир эле мезгилде ареалдык алыстоонун концептуалдык негизин чагылдырганын көрөбүз. Ал эми жогоруда аты аталган көркөм сөз чеберлеринин чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөм мүчөлөрүнүн позициялык абалы жөн гана ситуативдик жагдайды сүрөттөбөстөн, “окуучу ↔ жазуучу” экилтигиндеги көркөм дүйнөнү чагылдыруунун позициялык абалын лингвистикалык, башкача айтканда, синтаксистик каражаттар аркылуу берүү системасынын калыптануу мүмкүнчүлүгүн жаратат. Бирок ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшү категориялык (ээ ↔ баяндооч) жаңы семантикалык мейкиндиктин жаралышын айкындайт.

Бостон жөө жолун улады (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.339-бет)

Бара-бара дөөшү да өчтү (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.25-бет)

Бөрөлөрдүн көргөнү бул вертолеттор болчу (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.25-бет)

Тиякта кыргын деле жүрүп жатат (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.29-бет)

Быйыл негедир жалбырактар эрте саргайды (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.143-бет)

Шыкама түн өттү (Ч.Айтматов. «Кыямат». Бишкек. 2009.287-бет)

Sustum. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 99-б).

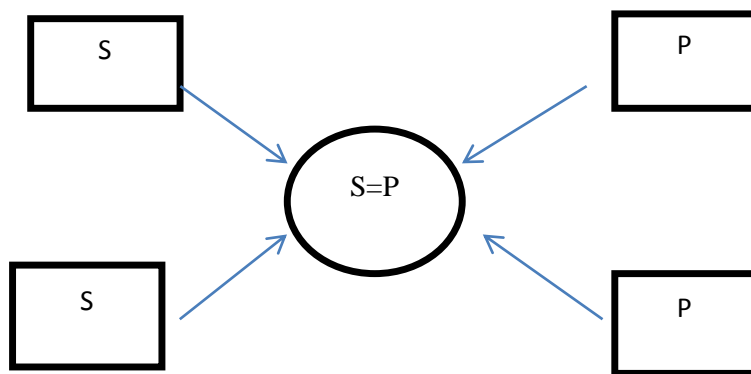
Bahar ve ıhlamur kokuyor. (О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 103-б).

Ben buradayım.(О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 112-б).

Yağmur da dinmedi.(О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 27-б).

Başka kızlar yok.(О.Памук. «Байкуштардын музейи». Стамбул. 2008. 30-б).

Шарттуу түрдө ээни S, ал эми баяндоочту Р ариби менен белгилей турган болсок Ч. Айтматов жана О. Памуктун анализделип жаткан чыгармаларынын тексттик курамында арбын кездешүүчү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн басымдуу бөлүгү байыркы синтаксистик моделди (А.Н. Кононов) аныктоо менен бирге эле, жаңы коннотациялык мүмкүнчүлүккө да ээ болгондугуна күбө болобуз.

Жогоруда схема түрүндө келтирилген моделдин радикалдуу транспозициясы байкалбаган менен Ч. Айтматов жана О. Памуктун айтылган чыгармаларында жолугуучу жөнөкөй сүйлөмдөр тексттин жалпы курамында ар түрдүү, айрыкча, коннотациялык каражаттар менен препозитивдик абалда коштолуп тургандыгын байкоого болот. Ошол себептен компоненттик пландагы жылышуулар сүйлөмдүн ички семантикалык маанисин сактоо жана таасирдүүлүгүн күчөтүү багытында да кеңири пайдаланылат.

Корутундуда диссертациялык изилдөөдө каралган маселелер боюнча илимий жыйынтыктар берилди.

Структуралык жактан алып карай турган болсок, Ч. Айтматовдун “Кыямат” романынын тесттик составында кеңири жолугуучу жөнөкөй сүйлөмдүн негизин түзүп турган жана лингвистикалык негизин жаратуучу ээнин баяндоочтук зонага карата позициясынын туруктуулугу байкалса, ал эми О. Памуктун чыгармасында ойду берүүнүн көркөм каражаты катарында ээнин өз жагдайынын өзгөрүүсү байкалат.

Ошондуктан, Ч. Айтматовдун жана О. Памуктун чыгармаларында сүрөттөлгөн жагдай (реалдуу ситуация) денотат катарында берилип, эки башка өнүгүүгө жана ареалдык субстратка ээ болгон тилдердин (түрк жана кыргыз) ортосундагы когнитивдик негиздеги синтаксистик лингвистиканын өнүгүүсүн байкоого болот. Мындай өзгөчөлүк кыргыз жана түрк тилдеринин ортосундагы негизги синтаксистик модел кылымдар бою өзгөрүүсүз кала бергендигинен кабар берет. Ошондуктан О. Памуктун жана Ч. Айтматовдун синтаксистик конструкцияларды өз чыгармаларында пайдаланууда ситуацияны чындык катарында көрсөтүүчү субъектин негизин денотативдик түрүндө жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичиндеги атоочторду пайдалануусу жалпы түрк тилдеринде байыркы доордон тарта келе жаткан синтаксистик моделин конотативдик мүнөздө байыткан деп айтууга болор эле. Ч. Айтматовдун “Кыямат” романындагы структуралык алмашуулар бир гана предикаттын түрдүү кырдаалын чагылдыруучу баяндоочтун составында гана ишке ашырылбастан, жалпы сүйлөмдүн курамында ишке ашырылгандыгын байкоого болот.

**Диссертациянын мазмунуна байланыштуу жарык көргөн
эмгектердин тизмеси:**

1. Угур Эмирдаг. Чыгармачыл инсандардын уникалдуу тилдик варианттарынын жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү заттык категория аркылуу берилүүсү//И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы, Филологиялык илимдер, чыгарылышы: 15, Бишкек, 2014, 181-183-беттер.

2. Угур Эмирдаг. Ч.Айтматов жана О.Памуктун морфемаларды көркөм каражат катарында пайдалануусу//И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы, Филологиялык илимдер, чыгарылышы: 15, Бишкек, 2014, 183-186-беттер.

3. Угур Эмирдаг. Ч.айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” романдарындагы синтаксистик стилдин өзгөчөлүктөрү//И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы, Филологиялык илимдер, чыгарылышы: 14, Бишкек, 2014, 160-162-беттер.

4. Угур Эмирдаг. Ч.Айтматов жана О.Памуктун чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн орду//И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы, Филологиялык илимдер, чыгарылышы: 14, Бишкек, 2014, 163-165-беттер.

5. Угур Эмирдаг. Тилдик аргументтердин көркөм чыгармада берилиши салыштырма планда//К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университеттеринин илимий практикалык басылмасы, Кыргыз тили жана адабияты, 26, Бишкек, 2014, 78-79-беттер.

6. Угур Эмирдаг. Жөнөкөй сүйлөмдөр негиздүү категория жана чыгарманын тилиндеги өзгөчөлүктөрү//К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университеттеринин илимий практикалык басылмасы, Кыргыз тили жана адабияты, 26, Бишкек, 2014, 87-88-беттер.

7. Угур Эмирдаг. Ч.Айтматов жана О.Памуктун чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүктөрү// Наука, Новые Технологии И Инновации Кыргызстана № 8, 2015.- С. 138-139.

8. Угур Эмирдаг. Распространение сравнительного изучения текста и теории исторического развития языков в тюркских языках//Российское издание научного цитирования (РИНЦ), Ученый XXI века. - Йошкар-Ола, 2016. – № 8. – С. 41-43.

9. Угур Эмирдаг. Дейктические пропозиции и ее монопарадигма в романах Ч.Айтматова “Плаха” и О.Памук “Музей невинностей” // Российское издание научного цитирования (РИНЦ), Ученый XXI века.-

Йошкар-Ола, 2016. – № 8. – С. 44-47.

10. Угур Эмирдаг. Образ идеального человека в произведениях Чынгыза Айтматова «Ideal human king in Chyngyz Aytmatov's works»// Роль инноваций в трансформации современной науки. Часть 4. – Волгоград, 2016. –С. 162-168.

Угур Эмирдагдын “Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” романдарындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрү” деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: лексема, ядролдук кристалдашуу, семантикалык катыш, актанттык валенттүүлүк, экстралингвистикалык фактор, синтаксистик конструкция, жөнөкөй сүйлөмдүн пропозициясы, монопарадигма, синтагма, синтаксистик иерархия, баяндоочтук зона, предикатив, субстантив, дейксисс, концептологиялык биримдик, ядролук модел, вербалдык трансформация, алыстоо даражасы.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети катарында тилдеги универсалдуу синтаксистик категория болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдүн Ч.Айтматовдун жана О.Памуктун чыгармаларындагы структуралык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү. Кыргыз жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн антологиялык өзгөчөлүгү изилдөөнүн объектиси катарында кызмат кылса, ал эми изилдөөнүн **предмети** катарында азыркы мезгилге чейин генетикалык байланышын жоготпогон кыргыз жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн типтери алынды.

Диссертациялык иштин максаты: Кыргыз жана түрк тилдеринин синтаксисиндеги негизги категория болуп саналган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жалпы лингвистикалык типологиясын Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизинде изилдөө. Ошондой эле аталган эки элдин залкар жазуучулары Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөргө ар тараптуу талдоо жүргүзүү, кыргыз жана түрк тилдериндеги универсалдуу бирдик катарында жөнөкөй сүйлөмдөрдү салыштырып кароо.

Илимий жаңылыгы. Азыркы кыргыз жана түрк тилдеринин синтаксистик корун түзгөн жана кылымдар бою аталган элдердин тилдериндеги эстетикалык жана экспрессивдик боёкторду өз боюна сиңирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн илимий денгээлде каралышы, иштин илимий жаңылыгы болуп саналат. Бир эле учурда жөнөкөй сүйлөмдөрдүн лингвистикалык табиятын кыргыз жана түрк тилдеринин материалында, тактап айтканда, Ч.Айтматовдун “Кыямат” жана О.Памуктун “Байкуштардын музейи” чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мисалында терең талдоо жүргүзүү азыркы күнгө чейин көз жаздымда калган проблемалардан экендиги белгилүү.

Корутундуда: диссертациялык изилдөөдө каралган маселелер боюнча илимий жыйынтыктар, корутундулар берилди.

Пайдаланылган адабияттарда тил таануу илимине тиешелүү жана тил илиминин синтаксис бөлүмүнө тиешелүү адабияттардын тизмеси берилди.

РЕЗЮМЕ

Диссертационной работы Угур Эмирдаг на тему: «Структурные особенности простых предложений в романах Ч.Айтматова «Плаха» и О.Памук «Музей невинностей» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06. – Тюркские языки

Ключевые слова: лексема, ядерная кристаллизация, семантическое отношение, актантная валентность, экстралингвистический фактор, синтаксическая конструкция, пропозиция простого предложения, монопарадигма, синтагма, синтаксическая иерархия, зона сказуемого, предикатив, субстантив, дейксис, концептологическое единство, ядерная модель, вербальная трансформация, уровень расхождения.

Объект и предмет исследования. Объектом исследования является сравнительно-типологический и комплексный анализ простого предложения в диахроническом плане, как универсальной синтаксической категории в романах «Плаха» Ч.Айтматова с одной стороны и О.Памук «Музей невинностей» - другой. Предметом исследования можно принять генезис простого предложения в родственных языках и естественная эволюция синтаксической возможности вышеназванных языков в структурном отношении. Следовательно, естественная эволюция прагматической возможности кыргызского и турецкого языков в художественном слове, вообще.

Цель исследования заключается в установлении и описании на научном уровне принципов и аспектов сравнительного исследования простого предложения как важной лингвистической категории в контексте художественного текста в целом, в вышеназванных произведениях Ч.Айтматова и О.Памук, в частности. К тому же, определение закономерной эволюции простого предложения в тюркских языках и эстетического аспекта в контексте художественного произведения.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые подвергаются комплексному лингвистическому анализу естественное диахроническое развитие и потенциальные возможности простых предложений, как средства ментальной экспликации народа и прагматического выражения мысли в романах «Плаха» Ч.Айтматова и «Музей невинностей» О.Памук на уровне кандидатской диссертации. Была выработана система, структура, элементы и критерии семантического исследования синтаксических единиц и определены семантические фокусы отношений дейктических экспрессий в контексте художественного произведения.

В заключении подытоживается аналитический блок исследования и даны выводы. В списке используемой литературы указаны библиографические реквизиты научных источников.

ABSTRACT

Ugur Emirdağ's dissertation work on the theme: "Structural features of simple sentences in novels of Chingiz Aitmatov "The Scaffold" and Orhan Pamuk's "Museum of Innocence" for the degree of Candidate of Philology in specialty 10.02.06–Turkic Languages

Key words: token, nuclear crystallization, semantic relation, actantial valence, extralinguistic factor, syntax, the proposition of a simple sentence, monoparadigma, Syntagma, syntactic hierarchy, area of the predicate, the predicate, substantiation, deysiss, conceptual unity, nuclear model, verbal transformation, level differences.

Object and subject of the research: The object of the research is a comparative typological and comprehensive analysis of the simple sentence in diachronological plan as universal syntactic category in the novel "The scaffold" by Chingiz Aitmatov on the one hand and Orhan Pamuk's "Museum of Innocence" – on another. The subject can be taken from analysis of the simple sentence in related languages and natural evolution syntactic possibilities a for the mentioned languages in structural terms. Consequently, the natural evolution of pragmatic possibilities of Turkish and Kyrgyz languages artistic expression in general.

Purpose of the research is to establish the description and on a scientific level the principles and aspects of the study of comparative simple sentence as an important linguistic categories in the context of a literary text as a whole, the above-mentioned works of Chingiz Aitmatov and Pamuk, in particular. In addition, certain patterns of evolution of a simple sentence in the Turkic languages and aesthetic aspects in the context of literature works.

Scientific newness and theoretical significance of the research: lies in the fact that for the first time are subject to a complex linguistic analysis of natural diachronic development and potential of simple sentences, as a means of mental and pragmatic explication of the people of expression in the novels "The scaffold" by Aitmatov and "Museum of Innocence" bu Pamuk at the level of candidate thesis. Also shown in the specific examples of semantic palette of simple sentences in a literary text, on the one hand, and the dynamics of these syntactic units in Kyrgyz and Turkish languages as media conceptual human perception as such - another. It was developed the system, the structure, elements and criteria of semantic research and syntactical elements defined semantic tricks relations deictic expression in the context of art. In conclusion summarizes the analytical unit of research and conclusions are given. The list of used literature indicated bibliographic details of research sources.

Басууга 04.05.2018-ж. кол коюлду.

№ 30 офсет кагазы.

Форматы 84х60 1/16

Көлөмү 1 б.т

Офсет ыкма менен басылды.

Нускасы 100. Заказ 2018

«Avrasya Press» басмаканасы
Шабдан баатыра 1а. Тел: 0(312) 299 300
e-mail:avrasyapress2003@mail.ru
www.avrasyapress.com